

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Дипломна робота
магістра

з теми **«ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО НАВКОЛИШНІЙ СВІТ У
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ»**

Виконала:
студентка KorOs1-M19z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Гербут Оксана Валеріївна

Керівник:
Вержиховська О.М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Докучина Т.О.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри корекційної педагогіки
та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ УЯВЛЕНЬ ПРО НАВКОЛИШНІЙ СВІТ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	3
1.1. Пізнавальна діяльність як основа формування уявлень у дітей.....	6
1.2. Особливості формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.....	17
Висновки до першого розділу.....	34
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО НАВКОЛИШНІЙ СВІТ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	36
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	36
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	45
Висновки до другого розділу.....	53
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО НАВКОЛИШНІЙ СВІТ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	55
3.1. Методика формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту	55
3.2. Методичні рекомендації щодо формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту	63
Висновки до третього розділу.....	69
ВИСНОВОК.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі зміни, що стосуються контингенту спеціального закладу загальної середньої освіти у результаті зростання чисельності учнів з порушеннями інтелекту, призвели до необхідності підсилення корекційної спрямованості педагогічного процесу з акцентом на пізнавальній діяльності такої категорії дітей. Означені зміни зумовили виникнення потреби в розробленні сучасного змістового й методичного забезпечення з використанням педагогічних технологій, які забезпечують сприятливі умови для розвитку та соціальної адаптації - провідних векторів навчання школярів з порушеннями інтелекту.

Значний внесок у розвиток освітнього процесу в загальноосвітньому просторі для дітей з порушеннями інтелекту було зроблено вченими, в працях яких обґрунтовано та висвітлено основні напрями корекційно-розвивальної роботи (Г. Блеч, Л. Вавіна, А. Ватажина, О. Вержиховська, О. Віннікова, І. Гладченко, М. Матвеева, С. Миронова, В. Синьов, М. Супрун, С. Трикоз, К. Турчинська, О. Хохліна).

Проблемі формування у дітей уявлень про навколишній світ присвячено ряд досліджень (Т. Байбара, О. Біда, Ф. Кисельов, В. Пакулова та ін.). Специфіку ознайомлення з природою дітей з порушеннями інтелекту молодшого віку розкрито у працях Є. Ковальнової, Н. Морозової, Н. Павлової. На сучасному етапі організації досліджень науковцями Г. Блеч, А. Косимовою, Н. Малюховою, А. Міненко, С. Трикоз та ін. розглядається проблема формування уявлень про навколишній світ у дітей з порушеннями інтелекту у контексті різних аспектів. Дослідники наголошують на тому, що існує кореляція між кількістю зазначених уявлень і ступенем успішності опанування подальших знань, умінь і навичок.

Актуальність проблеми обумовлена не лише необхідністю розроблення педагогічних технологій з метою забезпечення сприятливих умов для розвитку та соціальної адаптації учнів з порушеннями інтелекту, а й

недосконалістю розробки виховної системи, що забезпечує формування уявлень про навколишній світ, як підґрунтя для створення означених умов, у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених питань зумовили вибір теми дипломної роботи магістра **«Формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту»**.

Мета дослідження полягає у розробленні методики та методичних рекомендацій формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Об'єкт дослідження: уявлення про навколишній світ молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Предмет дослідження: методичні та організаційні аспекти формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Гіпотеза дослідження: розробка методики та методичних рекомендацій формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту підвищить рівень їх пізнавальної діяльності.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз літератури з проблеми формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

2. Виявити стан та рівень сформованості уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

3. Розробити методику та методичні рекомендації щодо формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Методи дослідження: системний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури в розрізі проблеми, яка досліджувалася; теоретичне вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду; констатувальний

та формувальний етапи дослідження; кількісний та якісний аналіз експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Комунальний заклад «Багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр» Криворізької міської ради Дніпропетровської області.

Теоретична значущість полягає в здійсненні теоретичного аналізу літератури з проблеми формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Практичне значення полягає у виявленні стану та рівні сформованості уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту; розробці методики та методичних рекомендацій щодо формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВОК

Теоретико-практичне вивчення проблеми формування уявлень про навколишній світ у першокласників з порушеннями інтелекту дало нам змогу сформулювати наступні висновки.

Покращення якості освітньо-виховного процесу сучасної спеціальної освіти дітей з порушеннями інтелекту спрямовується на максимальне оволодіння ними вміннями орієнтуватися в навколишньому світі самостійно (наскільки це можливо), в свою чергу, правильно сформовані уявлення про навколишній світ у зазначеної категорії дітей сприяють цьому.

Організація навчально-розвивального та виховного процесу передбачає підсилення корекційної спрямованості педагогічного процесу, що дасть можливість забезпечити безперервність процесу формування пізнавальної діяльності молодших школярів з порушеннями інтелекту на уроках, індивідуальних заняттях та в позаурочній роботі.

Одним з важливих компонентів всебічного розвитку дітей з порушеннями інтелекту є формування у них уявлень про навколишній світ, оскільки навколишнє середовище є підґрунтям для організації різних видів діяльності дитини, що спонукають до аналізу, вивченню предмету чи явища, сприяють активному засвоєнню та використанню набутих знань. Уявлення про навколишній світ виступають у якості підґрунтя для вирішення першочергових практичних і пізнавальних завдань, що передбачають оперування реальними об'єктами природи.

Узагальнено, що «уявлення» - це чуттєво-наочний, узагальнений образ, в якому відображені зовнішні ознаки, властивості, зв'язки раніше сприйнятого об'єкта чи групи об'єктів. Уявлення створюються в пам'яті людини головним чином на основі безпосереднього сприймання нею предметів і явищ навколишньої дійсності.

Конкретизовано етапи формування уявлень у молодших школярів з порушеннями інтелекту, зокрема: організація цілеспрямованого відчуття і

сприймання ознак, властивостей природничих об'єктів, їх зовнішніх взаємозв'язків; поєднання чуттєвої суті сприйнятого із словесним позначенням; організація усвідомлення змісту уявлення; організація запам'ятовування чуттєво-наочного образу об'єкта чи групи об'єктів; організація закріплення сформованого уявлення шляхом репродуктивного відтворення його змісту без наявності об'єкта; організація застосування сформованого уявлення при розв'язанні задач за зразком, у подібній і новій ситуаціях.

Результати теоретичного аналізу засвідчили, що проблема формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту залишається недостатньо вирішеною. Аналіз педагогічного досвіду засвідчує відсутність методичної системи, яка забезпечує формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту, що закономірно призводить до підвищення державного і наукового інтересу до проблем розвитку, навчання та виховання таких дітей.

Водночас, педагогічна практика потребує визначення стану сформованості уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту для їх порівняння, з метою виявлення особливостей сформованості уявлень у дітей з порушеннями інтелекту, обґрунтування та визначення педагогічних засобів забезпечення формування уявлень, з урахуванням можливостей змісту, методики та організації корекційно-розвивальної та виховної роботи з дітьми зазначеної категорії.

Методика констатувального етапу дослідження включала наступні завдання: вивчити вплив батьків та практику роботи спеціальної школи щодо стану сформованості уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту; виявити стан сформованості уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту; визначити характерні особливості та рівень сформованості уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Для вирішення цих завдань розроблена методика включала в себе: анкетування для батьків і вчителів, комплекс тематичних блоків із завданнями та запитання (бесіда) для учнів, зокрема: за допомогою завдань першого блоку виявлявся стан сформованості уявлень про явища неживої природи; за допомогою завдань другого блоку ми виявляли стан сформованості уявлень про рослинний світ; за допомогою завдань третього блоку виявлявся стан сформованості уявлень про звірів; за допомогою завдань четвертого блоку ми виявляли стан сформованості уявлень про птахів.

Результати констатувального етапу дослідження показали, що лише 10% дітей з порушеннями інтелекту легкого ступеня мають достатній рівень (учень в основному правильно дає визначення поняттю; має уявлення про об'єкт вивчення, з використанням наочності відтворює основні змістові елементи навчального матеріалу; засвоїв знання у формі понять; матеріал в основному розуміє, може виділити головне, називає відмінні ознаки, але виокремити в ньому суттєве та другорядне не може; вміє порівнювати об'єкти і явища навколишнього світу; за наслідуванням і словесною інструкцією виконує прості завдання предметно-практичного змісту; має позитивне ставлення до навчально-практичної діяльності; потребує стимуляції та постійної допомоги щодо виконання предметно-практичних дій, завдання, організації робочого місця); середній рівень - 60% учнів (визначення поняттю дає за допомогою корекційного педагога; за допомогою учителя частково розпізнає об'єкт вивчення; неточно, часом помилково трактує поняття; відтворює до половини обсягу матеріалу; учень визначає (називає) основні ознаки живої і неживої природи за допомогою корекційного педагога; виконує окремі дії предметно-практичного змісту на рівні копіювання способу виконання, за допомогою корекційного педагога. Виявляє епізодичний інтерес до навчання, має байдуже або слабо виражене позитивне ставлення до навчально-практичної діяльності; потребує схвалення, постійної допомоги, супроводу, контролю та стимулювання.);

низький рівень - 30% дітей (за допомогою корекційного педагога фрагментарно впізнає (показує або називає) предмет вивчення; не вміє виконувати завдання через відсутність уявлень; фрагментарно відтворює матеріал з допомогою корекційного педагога; не усвідомлює значення навколишнього для життєдіяльності людини; практичні роботи виконує лише за детальною інструкцією та під безпосереднім керівництвом корекційного педагога; має труднощі під час виконання завдань за зразком, аналогічні; ставлення до навчання байдуже; потребує значної постійної допомоги, повної підтримки та супроводу з боку корекційного педагога). Дітей з порушення інтелекту з високим рівнем не виявлено.

Методика формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту охоплює корекційно-розвивальний зміст, визначенні педагогічні умови, принципи, методи, засоби, а також врахує особливості психофізичного розвитку дітей з порушеннями інтелекту сприятиме формуванню уявлень про навколишній світ та, як результат, підвищить ефективність їх навчального, корекційно-розвиваючого процесу. Успішність застосування методики формування уявлень у молодших школярів з порушеннями інтелекту забезпечувалась дотриманням ряду *педагогічних умов*, зокрема: врахування психофізичних особливостей, пізнавальних можливостей та попереднього досвіду кожної дитини; застосування індивідуального та диференційованого підходів (навчання і викладання); введення в корекційно-виховний процес предметно-практичної діяльності; використання демонстраційного матеріалу (наочного, натурального) в процесі конкретизації уявлень дітей; розвиток комунікативних навичок.

Завдяки корекційно-розвивальним заняттям виконується ряд завдань, а саме: формування соціальних вмінь та навичок, що є передумовою успішної соціалізації: запитати, вислухати, дати відповідь, дочекатися своєї черги, не перебивати один одного, співчувати, співпереживати, здатність утримувати в пам'яті інформацію про іншу людину тощо; поглиблення уявлень та

закріплення знань про навколишній світ: пори року, місяці року, дні тижня, явища погоди; формування розуміння та відчуття часу: формування уявлень про вікові зміни (дата народження, на 1 рік старший, перехід в наступний клас); орієнтування в часі (використання календаря, визначення дати); співвіднесення подій особистого життя з реальним часом (вчора, сьогодні, завтра).

Застосування методики забезпечуватиметься дотриманням ряду таких педагогічних умов: врахування психофізичних особливостей, пізнавальних можливостей та попереднього досвіду кожної дитини; застосування індивідуального та диференційованого підходів виховання; введення в корекційно-виховний процес предметно-практичної діяльності; використання демонстраційного матеріалу (наочного, натурального); розвиток комунікативних навичок.. Розроблені методичні рекомендації щодо реалізації методики формування уявлень про навколишній світ у молодших школярів з порушеннями інтелекту спрямовуються на забезпечення ефективності використання цієї методики та покращення стану сформованості уявлень про навколишній світ у зазначеної категорії дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабанский Ю.К. Педагогика. М.: Просвещение, 1983. 608 с.
2. Байбара Т.М. Методика навчання природознавства в початкових класах]: навчальний посібник. К. : Веселка, 2008. 334 с.
3. Байда Л.Ю. Школа для кожного : навчальний посібник. К. : Освіта, 2015. 160 с.
4. Блеч Г.О. Дидактичні умови забезпечення якості знань з природознавства у розумово відсталих учнів. Дис. ...канд.пед.наук. К., 2007. 246 с.
5. Букатов В.М. Педагогічні таїнства дидактичних ігор. К. : Шкільний світ, 2004. 128 с.
6. Вавіна Л.С. Посилення корекційної спрямованості змісту початкової освіти учнів з комбінованим дефектом. *Дефектологія*. 1996. №2. С. 23-25.
7. Варакута О.М. Дидактичні умови формування природничих понять в учнів початкових класів. Дис. ... канд. пед. наук - К., 2001. 219с.
8. Варзацька Л.О., Ярош Г.О., Гончаренко К.Ф. Прийоми активізації пізнавальної діяльності. *Початкова школа*. 1995. № 5. С. 64-67.
9. Вержиховська О.М. Теорія і спеціальна методика виховання дітей з особливостями інтелектуального розвитку: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2013.372с.
10. Вержиховська О.М., Рудзевич І.Л. Теорія і методика виховання дітей в спеціальній школі: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет Імені Івана Огієнко, 2016.292с.
11. Власова Т.А., Певзнер М.С. О детях с отклонениями в развитии. М. : Просвещение, 1983. 160 с.
12. Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6 т. Основы дефектологи. М. : Педагогика, 1983. Т.5. 368 с.

13. Висоцька А.М., Гладченко І.В., Супрун М.О. Соціалізація дитини з обмеженими розумовими можливостями в сучасному освітньому вимірі: нав.-метод. посіб. Ін-т спец. педагогіки НАПН України. Київ, 2014. 112 с.
14. Власова О.І. Педагогічна психологія: навчальний посібник. К.: Либідь, 2005. 400 с.
15. Дидактичні умови підвищення ефективності розвитку пізнавальної діяльності і самостійності молодших школярів : метод. рекомендації / укл. Шевченко П.І., Савченко О.Я. Кривий Ріг : Освіта, 1980. 53с.
16. Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами. МОН України, НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. К., 2013
17. Дефектологічний словник: навчальний посібник. / за ред.. В.І.Бондаря, В.М.Синьова. К.: «МП Леся», 2011. 528 с.
18. Друзь З.В. Пізнавальні завдання з ознайомлення з навколишнім світом у 1-2 класах. К. : Рад. школа, 1990. 43 с.
19. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе: пособие для учителей. М. : Просвещение, 1981. 176 с.
20. Єременко І.Г. Наукові основи корекційно-виховної роботи в допоміжній школі : метод. лист. К. : Рад. школа, 1980. 50 с.
21. Забрамная С.Д. Психолого-педагогическая диагностика умственного развития детей: учеб. для студентов дефектол. ф-тов педвузов и ун-тов. 2 изд., перераб. М. : Владос, 1995. 112 с.
22. Запорожец А.В. Избранные психологические труды в 2-х томах. М. : Педагогика, 1986. Т. 1. 296 с.
23. Ілляшенко Т.Д. Чому їм важко вчитися : методичний посібник. К. : Початкова школа, 2003. 128 с.
24. Кисельов Ф.С. Методика викладання природознавства в початкових класах. К. : Рад. школа, 1991. 176 с.
25. Кисельов Ф. С. Методика викладання природознавства в

початкових класах : навч. посібник. К. : Вища школа, 1995. 176 с.

26. Колупаєва А.А. Діти з особливими потребами та організація їх навчання. (Серія «Інклюзивна освіта»). К. : Науковий світ, 2010. 260 с.

27. Костюк Г.С. Навчально виховний процес і психологічний розвиток особистості. К. : Рад. школа, 1989. 608 с.

28. Кузьменко В. Індивідуалізація виховання і навчання. *Дошкільне виховання*. 2000. №10. С.5-7.

29. Лапошина Э.В. Особенности ознакомления умственно отсталых дошкольников с некоторыми предметами ближайшего окружения. *Дефектология*. 1991. №6. С. 72-77.

30. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М. : МГУ, 1981. 584 с.

31. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М. : Педагогика, 1981. 184с.

32. Лозова В.Н. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посібник. Харків : ОВС, 2002. 400 с.

33. Липа В.А. Основы коррекционной педагогики: учебное пособие. Донецк : Либідь, 2002. 327с.

34. Лук'янова М.І. Психологія навчальної мотивації школярів. *Відкритий урок*. 2006. №2. С. 29-31.

35. Малюхова Н.І. Особливості уявлень про неживу природу у слабозорих учнів із інтелект. недостатністю. Дис...канд. пед. наук. Київ, 1999. 268 с.

36. Майборода В., Друзь З. Виховання пізнавальних інтересів молодших школярів. *Початкова школа*. 1998. №6. С. 10-11.

37. Матвєєва М.П., Миронова С.П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський. : Кам.-Под. держ. ун., 2005. 164 с.

38. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навч. курс: навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний

університет. 2008. С. 8-13.

39. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти : навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет, 2016. 164 с.

40. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Кам'янець- Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет, 2015. 312 с.

41. Миронова С.П. Методика колекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності: підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет, 2014. 260 с.

42. Миронова С.П. Основи колекційної педагогіки: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет, 2010. 264 с.

43. Миронова С.П. Підготовка вчителів до корекційної роботи в системі освіти дітей з вадами інтелекту: монографія. Кам'янець-Подільський Кам'янець-Подільський національний університет, 2007. 304 с.

44. Мерсиянова Г.Н. Выполнение практических заданий учащимися вспомогательной школы. К. : Рад.школа, 1985. 81 с.

45. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою.1-4 класи. К. Видавничий дім «Освіта», 2012. 392 с.

46. Нарочна Л.К. Методика викладання природознавства: навч. посібник для пед. уч-щ, 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вища шк., 1990. 301 с.

47. Природоохоронна освіта в школі: посібник для вчителів. / укл. І.І.Гордієнко, Г.Ф. Герасименко, О.М. Барамта ін.. К.: Радянська школа, 1981, 184 с.

48. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. М. : Просвещение, 1989. 192 с.

49. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 713 с.

50. Сак Т.В. Корекційний розвиток розумових дій в учнів із

затримкою психічного розвитку у процесі вивчення природознавства. *Дефектологія*. 2005. №3. С.22-25.

51. Сак Т.В. Наочні засоби навчання на уроках природознавства у школі інтенсивної педагогічної корекції. *Дефектологія*. 2005. №4. С.2-5.

52. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка. Ч.1. К. : Знання, 2007. 240 с.

53. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталого дитини: підручник. К. : Знання. 2008. 359 с.

54. Синьов В. М. Психологія розумово відсталого дитини. Київ: Знання, 2008. 359 с.

55. Співак Л.А. Корекційна роль природознавства в навчанні та вихованні дітей з обмеженими розумовими можливостями. *Дефектологія*. 1999. №1. С.53-55.

56. Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник. / за ред. академ. В.І.Бондаря. Луганськ : Альма-матер, 2003. 436 с.

57. Стадненко Н.М. Діагностика відхилень у розумовому розвитку учнів. К. : Освіта, 1991. 202 с.

58. Татьянчикова І.В. Соціалізація дітей з порушеннями інтелекту : монографія. Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2014. 381с.

59. Трикоз С.В. Державний стандарт спеціальної освіти розумово відсталих дітей (початкова школа): Людина і світ. Держ.стандарт спец. 'освіти: Проект. К., 2004. С. 276-270.

60. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. посібник. К. : Академія, 2000. 544 с.

61. Хохліна О.П. Розумово відстала дитина. Діти з особливими потребами : поради батькам. К. : Наук. світ, 2004. 169с.

62. Хохліна О.П. Основи спеціальної психології: курс лекцій. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2011. 104 с.